

Wydział Filozofii i Socjologii
Instytut Filozofii

STANISŁAW JEDYNAK

Kultura Oświecenia na Bałkanach

The Enlightenment Culture in the Balkans

Oświecenie to nie tylko Francja, Wielka Brytania, Niemcy, Stany Zjednoczone czy Włochy, to także Polska, Rosja. Na Zachodzie jednak już prawie nic się nie wie o Oświeceniu rosyjskim, nie jest znane Oświecenie polskie. Kto jednak nawet w Polsce (poza nielicznymi specjalistami lub hobbistami) może coś powiedzieć o kulturze oświeceniowej naszych południowych sąsiadów. Nie mając tu możliwości przedstawienia całej panoramy kultury Oświecenia, poczynając od Pragi, Bratysławy, Bukaresztu, Budapesztu i Wiednia, a kończąc na Atenach, ograniczę się do zwięzłej prezentacji kultury Oświecenia (lub okresu Oświecenia) ludów bałkańskich: Bułgarów, Serbów, Chorwatów, Słoweńców i Albańczyków. Szkicowa prezentacja tych zagadnień będzie powiązana z bardzo zwięzle przedstawionym (raczej zasygnalizowanym) kontekstem historycznym.

OŚWIECENIE NA ZIEMIACH BUŁGARSKICH

W drugiej połowie XVIII w. władze centralne tureckie próbowały przeprowadzić pewne reformy, aby unowocześnić administrację państwem i armią (także na ziemiach bułgarskich), ale siły konserwatywne, w tym mułlowie, derwisze i janczarzy skutecznie przeciwstawiali się temu. Faktycznie te odnowicielskie próby polityczne podejmowane w końcu XVIII wieku i na początku XIX wieku zakończyły się całkowitym niepowodzeniem. Dodatkowo Turcję i ziemie podbite osłabiały tendencje odśrodkowe, zmierzające do tworzenia orientalnych państw feudałnych, jak w Widyniu (Bułgaria północno-zachod-

nia). Rozprzestrzeniła się też plaga bandytyzmu, tzw. kырdżalich. Bułgarzy i Turcy zgodnie organizowali samoobronę, która również strzegła szlaków handlowych. Później do walki z kirdżalami zorganizowano oddziały tzw. hajduków.

Na początku XIX wieku zaczyna kielkować myśl o uzyskaniu przez Bułgarię niepodległości (przy pomocy Rosji). Pewne załężki konspiracji rozwinęły się wśród kupców bułgarskich w Bukareszcie, a później także w Tyrnowie. W latach 30. wybuchały sporadyczne powstania chłopskie, później, bo w 1841 roku, wybuchło masowe powstanie chłopów bułgarskich i serbskich w Niszu. Kolejne powstanie chłopskie wybuchło w 1860 roku w północno-zachodniej Bułgarii, sąsiadującej już z niepodległą Serbią.

LITERATURA I NAUKA

Czołowym pisarzem oświeceniowym w Bułgarii był przede wszystkim Sofronij biskup diecezji Wraca, zwany Wraczańskim (1739–1813). Był on autorem pierwszej drukowanej książki nowobułgarskiej *Niedzielnika* (1806), napisał też autobiografię *Żywot i męka grzesznego Sofronija*. W latach 30. XIX wieku zaczęły powstawać pierwsze bułgarskie nowego typu. Przygotowywano też podręczniki szkolne, które drukowano w Rumunii i Serbii. Znanym ich autorem był Petyr Beron (1800–1971) – lekarz, nauczyciel, kupiec i podróżnik. W 1824 roku opracował *Elementarz (Bukwar)*. Wraz z działalnością oświatową prowadzono walkę o niezależność Kościoła bułgarskiego od greckiego, ale zwycięstwo w tej walce przypada dopiero na lata 70. XIX wieku. W latach 40. XIX wieku zaczęły się pojawiać pierwsze bułgarskie czasopisma. Pierwszym było „Umilowanie słowa” („Lubosłowie”), założone aż w tureckiej Smyrnie. Także z dala od Bułgarii, w Lipsku, ukazywał się „Bułgarski Orzeł” („Bułgarski Oreł”). Jego redaktor Iwan Bogorow pisał w pierwszym numerze tej gazety: „I my Bułgarzy powinniśmy obudzić się jako naród, który ma te same pragnienia, co narody europejskie. Powinniśmy mocno obstawać przy swoim języku i wierze”. Po upadku tego pisma Bogorow wydawał przez jakiś czas w Konstantynopolu „Carogradski Wiestnik”, który miał duże zasługi w rozwoju bułgarskiej świadomości narodowej. Na jego łamach drukowali wybitni pisarze, nauczyciele, folklorysty, jak P. Sławejkow czy B. Petkow (jego synem był wielki poeta i działacz polityczny, romantyk – Christo Botew).

SZTUKA

Sztuka końca XVIII wieku i początku XIX była nadal religijna i cerkiewna. Były to różnego rodzaju ikony, zdobione ikonostasy, a także freski. Było też kilka szkół malarskich, np. popularna szkoła triawneńska na północy (malarzy i rzeźbiarzy – wśród których wyróżniał się Toma Wiszanow), na południu szkoła

samokowska, której założycielem był znany malarz ikon Ch. Dymitrow. W latach 30. malarze szkoły samokowskiej zaczęli tworzyć obrazy o tematyce świeckiej. Jednym ze znaczących malarzy tej szkoły był Zachariasz Zograf (1820–1853). Razem z bratem ozdobił freskami część cerkwi św. Bogurodzicy w klasztorze rylskim.

W omawianym okresie powstaje wiele cerkwi, ale jeszcze na ogół małych, częściowo ukrytych w ziemi. Coraz śmieiej wznosi się cerkwie na wsiach (w latach 30. powstaje ponad 40). Równocześnie zaczyna się restaurować stare zrujnowane cerkwie i klasztory. Największym przedsięwzięciem restauracyjno-budowlanym był monaster rylski, który w latach 30. XIX wieku zajmował ogromną powierzchnię około 9 km kwadratowych. Pojawia się też interesująca świecka zabudowa mieszczańska, gdzie ujawniają się oryginalne zdobienia bram, okien, stropów, np. wiele domów w Płowdiwie, Elenie posiada taką formę.

OŚWIECENIE SERBSKIE

W końcu XVIII wieku w wyniku walk z Turkami faktyczną niepodległość uzyskała Czarnogóra pod władzą Władyków z Cetynii. W 1804 roku wybuchło powstanie Serbów przeciwko Turkom pod wodzą Petrovicia Karadziordzie, chłopca i handlarza. Jak powiedział on w 1807 roku: „Pamiętajcie, że ja niczego innego nie pragnę, jak tylko tego, abym zobaczył ojczyznę moją oswobodzoną z tureckiego jarzma, potem mogę wyrzec się wszystkiego i znowu wrócić do pługa”. Powstańcy szukali przede wszystkim pomocy w Rosji (nie doczekali się), a później próbowali postawić na Napoleona, ale z tego też nic nie wyszło. W 1813 roku powstanie upadło – tysiące ludzi znów schroniło się w Austrii. Jednakże okrucieństwo Turków wkrótce, bo w 1815 roku, doprowadziło do drugiego powstania pod wodzą księcia Miłosza Obrenowicza, który oparł się na Rosji. Dzięki Rosji doszło do uzyskania przez Serbię pewnej autonomii administracyjnej, a w 1830 roku powstało już autonomiczne Księstwo Serbskie pod zwierzchnictwem sułtana i protektoratem Rosji (Miłosz Obrenowicz został dziedzicznym księciem Serbii). Przykład serbski wpłynął na rozwój ducha narodowego u wszystkich Słowian Południowych.

LITERATURA I NAUKA

Głównym przedstawicielem serbskiego oświecenia był Dositej Obradović (ok. 1739–1811). Po odejściu z klasztoru wyjechał na Zachód i studiował w Halle, Lipsku, Wiedniu, Paryżu i Londynie. Podczas pierwszego powstania antytureckiego był członkiem naczelnej rady. Najważniejszym jego utworem jest *Żywoł i przygody...*, w której opisał własne wędrówki i spotkania z ciekawymi ludźmi. Obradović wywarł wpływ na całą grupę serbskich oświeceniowców młodszego

pokolenia: na Pawle Solaricia (popularyzatora nauk przyrodniczych), na Anatasije Stojkovicia (poetę i prozaika), na Jowana Muszkatirovicia (zbieracza i wydawcę serbskiego folkloru). Obradović, także Muszkatirović, a także Emanuel Janković (fizyk i filozof) byli zwolennikami oświeconego absolutyzmu respektującego „naturalne prawa”. Popierali oni reformy cesarza austriackiego Józefa II. Obradović, potomek rodów chłopskich, z sympatią i miłością pisał o tradycjach chłopskich Serbii. Janković we wstępie do przekładu *Kupców* Goldoniego z kolei zaakcentował wyraźne poczucie narodowej odrębności serbskiej: „Nie jestem tylko Słowianinem, jestem Serbem i piszę nie dla Słowian, lecz dla Serbów”. Obradović dążył do rozwoju serbskiej narodowej kultury. Proponował oparcie literatury serbskiej na podstawach ludowych i chciał zorientować kulturę pisaną na możliwie najszersze rzesze narodu. Pewne kroki w tym zakresie poczynił zwłaszcza Stojković, który opublikował (w latach 1801–1803) trzy tomy swojej fizyki po serbsku. Później jednak opuścił Serbię, bo został powołany na profesora fizyki w Charkowie.

Wybitnym historykiem tego okresu był Jovan Rajić (1726–1801) autor *Historii różnych narodów słowiańskich zwłaszcza Bułgarów, Chorwatów i Serbów* (1794–1795). Praca Rajicia, przeniknięta poczuciem wielkości narodu serbskiego w dawnych czasach, miała wielki wpływ na Serbów w XIX wieku. Była głównym źródłem historycznej i politycznej argumentacji publicystów, a poeci i dramatopisarze szukali w niej motywów i tematów dla swoich dzieł.

Na początku XIX wieku (zwłaszcza w austriackich prowincjach Serbii) wyszło wiele podręczników szkolnych, a także pomocy naukowych po serbsku. Dla masowego czytelnika przełożono też *Robinsona Cruzoę*, jak również pewne austriackie magazyny dla dzieci.

SZTUKA

W okresie Oświecenia wśród Serbów popularna staje się sztuka klasycyzmu. Twórcami nowego stylu w malarstwie byli S. Gawriłowić (tematyka klasyczna w malarstwie) oraz A. Teodorović, który był wykształcony w Akademii Wiedeńskiej. Namalował między innymi portrety Obradovicia i historyka Rajicia.

Koniec XVII wieku w dziedzinie architektury serbskiej zaznaczył się ożywieniem budowlanym. Wiele świeckich budowli (zwłaszcza w Wojwodinie) wzniesiono w stylu klasycystycznym.

OŚWIECENIE NA ZIEMIACH CHORWACKICH

Część Chorwacji należała do państwa Habsburgów, część bezpośrednio była podporządkowana Wiedniowi (Slawońska Kraina, pobrzeże z Rijeką), zaś pewien fragment Dalmacji należał do Wenecji. Niepodległy był tylko Dubrownik, który zachował niezależność, aż do likwidacji republiki przez wojska

napoleońskie w 1808 roku. Dubrownik miał jednak tę satysfakcję, że przeżył jako niepodległy organizm o 11 lat swą rywalkę – Wenecję. Dubrownicka twierdza była przez wiele wieków prawdziwą twierdzą cywilizacji łacińskiej w bałkańskim orientalnym morzu.

LITERATURA I NAUKA

Jednym z wybitnych uczonych europejskiego formatu był mieszkaniec Dubrownika Rudjer Bošković (1711–1787). Po ukończeniu Rzymskiego Kolegium Jezuickiego był tam wykładowcą. Od 1750 roku był entuzjastycznym zwolennikiem mechaniki Newtona. Później Bošković był wykładowcą na różnych uniwersytetach, także w Austrii. W swoich dziełach nowatorsko rozwijał zasady mechaniki (jest też uważany za prekursora teorii kwantów). Bošković wywarł wpływ na całą grupę uczonych dubrownickich w Rzymie, np. na B. Steja, autora *Dziesięciu ksiąg najnowszej filozofii w wierszach* wydanej w latach 1755, 1760 i 1793, gdzie wyłożone są też zasady Newtonowskiej Optyki. Niektórzy dubrowniczanie zajęli się działalnością przekładową, np. Wergiliusza czy Horacego. W Dubrowniku czytano również oświeceniowców francuskich, a dzieło Monteskiusza *O duchu praw* tłumaczono (na włoski). Na język ojczysty tłumaczono włoskich dramaturgów, np. Goldoniego.

W oświeceniowej literaturze chorwackiej powstały też utwory dla szerszej publiczności, mające spore znaczenie dla rozwoju kultury chorwackiej. Chodzi tutaj głównie o zbiór opowieści Filipa Grabovaka *Kwiat rozmów narodu i języka iliryskiego czyli chorwackiego* (1747) oraz Andrija Kacicia Miosicia *Przyjemna rozmowa ludu chorwackiego* (1756). Zaslugą Grabovaca było popularne, sugestywne przedstawienie dziejów ojczystych (zwłaszcza Dalmacji), walk z Turkami. Grabovać zajmuje się też przyczynami klęsk własnego narodu i między innymi zwraca uwagę na wady narodowe (np. „Gdyby Chorwaci zgodni byli, toby gorzkiego kielicha wypić nie musieli”). Kacić Miosić w przedmowie do swojego dzieła wskazuje na brak książek o bohaterkiej przeszłości swego kraju, ale wspomina przy tym o żywej pamięci narodu, który w swych pieśniach utrwalił przeszłość ojczyzny. *Przyjemna rozmowa* to pierwsza poetycka historia południowych Słowian, napisana językiem prostym, bliskim językowi ludu, dlatego też stopniowo zaczęła zdobywać sobie popularność, trafiła pod chorwackie strzechy. W Slavonii wybitnym pisarzem oświeceniowym był Mtija Antun Relković, autor poematu *Satyr albo Dziki mąż* (1762). Uważał on, że wszystko co złe na ziemiach chorwackich ma źródło w niewoli tureckiej. Wyrażał on głębokie przekonanie, że Oświecenie i właściwe wychowanie doprowadzi Slavonię do dobrobytu. Relković potępia też szkodliwe, jak sądził, ludowe obyczaje i obrzędy wywodzące się z czasów „barbarzyństwa”. Rozwijał się też teatr. Tito Brezovački był pierwszym, który uprawiał nowoczesne dramatopisarstwo i komedioopisarstwo. Na początek XIX wieku datuje się zbliżenie regionalnych

kultur i obserwuje się stopniowe przenoszenie się centrum kultury chorwackiej na północ. Już w latach 30. XIX wieku Zagrzeb staje się centrum narodowej konsolidacji Chorwatów – głównym ogniskiem życia społecznego i kulturalnego.

SŁOWEŃSKIE OŚWIECENIE

W XIX wieku Słowenia dalej należała do państwa Habsburgów. Jej inteligencja (głównie katolicycy duchowni) posługiwała się językiem niemieckim. Dopiero za panowania cesarzowej Marii Teresy zaczęto wprowadzać do szkół język słoweński.

LITERATURA I NAUKA

Zasłużonym propagatorem idei Oświecenia w Słowenii był baron Ziga Zois (1747–1819), który skupił wokół siebie grupę inteligencji słoweńskiej, za-inspirowanej twórczością Russo, Diderota, Herdera. Jednym z członków tej grupy był Valentin Vodnik, franciszkanin, poeta, autor *Prób poetyckich* (1806). Te patriotyczne wiersze uchodziły za najwyższe osiągnięcie poezji Słoweńców do czasów „słoweńskiego Mickiewicza” Preserena (wielkiego romantyka). Vodnik był aktywnym współorganizatorem pierwszej słoweńskiej gazety „Ljubljanske novice” (1797–1799), a także był autorem gramatyki języka słoweńskiego.

Inną znaczącą postacią z kręgu barona Zoisa był Tomaz Linhart (1756–1795) dramaturg i historyk. Dziełem jego życia była książka *Próba przedstawienia historii Krainy i pozostałych Ziem Słowian Południowych pod panowaniem austriackim*. Dzieło to napisane po niemiecku, zostało wydane w dwóch tomach (dalsze się nie ukazały). Linhart pierwszy pisał o tożsamości narodowej wszystkich odmian Słoweńców: „Lud, który żyje w południowej Austrii między Drawą a Adriatykiem należy do wielkiego i znanego szczepu Słowian i stanowi ze względu na swój język i pochodzenie jedną i tę samą odmianę, którą tylko przypadkowo dzielą na mieszkańców Krainy i na Wedów (tj. Słoweńców)”. Linhart tłumaczył też dla potrzeb słoweńskiej publiczności obce sztuki, nadając im słoweński koloryt. Można go więc uznać za pierwszego słoweńskiego dramaturga.

ALBANIA W OKRESIE OŚWIECENIA

Balkańskimi sąsiadami Słowian byli Turcy, Grecy, a także Albańczycy. Stosunki między Słowianami i Albańczykami układały się bardzo różnie. Między innymi na Kosowym Polu w 1389 roku Albańczycy ramię w ramię z Serbami walczyli przeciwko Turkom. Później Turcy wygrywali antagonizmy albańsko-

-słowiańskie i popierali Albańczyków, którzy masowo (pod przymusem) przyjęli islam. W odległej przeszłości Albańczycy jednak mieli takich bohaterów walk z Turkami, jak Skanderberga, który – mało się o tym wie – wspierał Władysława Warneńczyka, a po jego klęsce samotnie stawiał czoło napierającym agresorom. W XVIII wieku chlubnie zapisał się pasza Janiny Ali z Tepeleny (ok. 1740–1822), który z pokornego urzędnika tureckiego stał się w zasadzie niezależnym władcą. Ten załazek niepodległej Albanii, który stworzył, przyczynił się znacznie do wykształcenia się poczucia narodowego (Albania faktyczną niepodległość uzyskała dopiero w 1912 roku).

LITERATURA

Literatura albańska sięga czasów Odrodzenia. Pierwszym pisarzem (zresztą dużego formatu) był w ogóle Marinus Barletius, który napisał między innymi *Historię życia i czynów Skandenberga*. Książkę tę przełożono także na polski już w 1569 roku (przekład Cypriana Bazylika). W XVIII wieku zaczyna się rozwijać literatura albańska, ale pisana w języku arabskim i będąca w kręgu oddziaływania literatury tureckiej i perskiej. Najwybitniejszym pisarzem z tego okresu XVIII wieku był Nezim Ibrahim Frakulla (ok. 1685–1760), działający w Beracie i Stambule. Poezja jego opiewa prawdziwą przyjaźń, miłość, piętnuje wady możnych (chciwość, butę, pychę). Pisząc o poezji, zwracał uwagę nie tylko na potrzebę pewnej kultury formalnej, lecz także potrzebę oryginalności, autentyczności twórczej i talentu. Współczesnym Frakuli był Sulejman Naibi (zm. w 1772 roku), który w wysublimowanych lirykach opiewał piękno natury i piękno kobiece. Na przełomie XVIII i XIX wieku tworzył Hasan Zyko Kamberi, który przedstawiał niedolę dolnych warstw społeczeństwa, a także powszechną korupcję tureckiego aparatu urzędniczego. Na początku XIX wieku najznaczniejszym poetą był Muhamet Kyëyku (1784–1844) autor poematu *Eryeheja* (1820) – o przygodach i cierpieniach wiernej małżonki, a także poematu *Józef i Zulejka* opartego na przygodach pięknego Józefa i Zulejki, żony Putyfara. Autor z legendy bardzo popularnej na Wschodzie wybiera tylko niektóre wątki, ale akcentuje, jak inni, znaczenie życia moralnego, które jest ostoją wobec różnych pokus na drodze do doskonalenia religijnego.

Literatura albańska rozwijała się też we Włoszech wśród uchodźców, tzw. Arbreszy. Wśród tych twórców należy wyróżnić Nikoll Keta (1742–1803), który pisał poematy religijne, często korzystając z bogactwa motywów ludowych. Bardziej znaczącym poetą był chyba jednak Jul Variboba (zm. w 1762), autor *Żywotu Najświętszej Marii Panny*. W tym zbiorze pieśni Variboba nawiązywał do legend, wierzeń i zwyczajów kalabryjskich pasterskich wiosk albańskich.

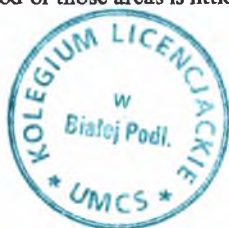
ZAKOŃCZENIE

Nie dane było ludom bałkańskim rozwijanie bogatej literatury i sztuki. Wiele wysiłku trzeba było poświęcić jeszcze w okresie Oświecenia walce o przetrwanie z okupantami. Na wschodzie była to Turcja, orientalna struktura despotyczna, która chwiała się już w posiadach – na czym stopniowo skorzystali Serbowie, Albańczycy, później najbardziej uciskani z uciskanych Bułgarzy. Na zachodzie było to państwo Habsburgów. Prowadzono tu próby zarówno germanizacji (Słowenia, Chorwacja), jak madziaryzacji (Chorwacja, część Serbii). W najtrudniejszej sytuacji była Słowenia, ale i tu powstała wielka literatura narodowa, zwłaszcza w okresie Romantyzmu. Słowenci, Chorwaci i Serbowie (mimo prześladowań) nie zatracili swego poczucia narodowego i zachowali odrębność etniczną i kulturową w stosunku do Węgrów, Niemców i Włochów. Kapitałnym przykładem rozwoju kulturowego przez wieki był Dubrownik. Wspaniała republika żeglarzy, pisarzy i uczonych. W okresie Odrodzenia mała Dubrownik stworzył wielką słowiańską literaturę, porównywalną tylko (wśród Słowian) z literaturą polską. Jednakże nawet w okresie schyłkowym, w okresie Oświecenia, Dubrownik wydał wielu uczonych i pisarzy tej miary co Bošković.

Kultura Oświecenia na Bałkanach zaczyna wzbudzać coraz większe zainteresowanie (nawet w tak obecnie niesprzyjających politycznie warunkach). Niedawno odbyła się w Belgradzie wielka konferencja poświęcona dorobkowi Dositeja Obradivicia. W Słowenii przygotowuje się obszerną historię filozofii słoweńskiej (z uwzględnieniem okresu Oświecenia). W Chorwacji prowadzi się systematyczne studia nad historią kultury. W 1991 roku Towarzystwo Pisarzy Chorwackich wydało po polsku tom czasopisma *Most* poświęcony recepcji literatury chorwackiej w Polsce, także okresowi Oświecenia. Podejmuje się też badania nad mitologiami narodowymi, niektóre z nich mają źródło w bałkańskim oświeceniowym „budzeniu się”. Przykładem analizy procesów mitologizacyjnych jest choćby studium profesora Mitji Velikonii z Lublany *Religia i kościół jako czynniki sprzyjające powstaniu mitologii narodo-religijnych w społeczeństwach postkomunistycznych* (księga jubileuszowa na moje sześćdziesiąte – *Hominem Quero*, Lublin 1999, s. 577–587).

SUMMARY

Man creates history. It is in history where we find the essential features of humanity. The author shows the specific character of these aspects through the analysis of the Enlightenment culture on the Balkans: on Bulgarian, Serbian, Croatian, Slovakian and Albanian lands. The culture, literature and arts of the Enlightenment period of those areas is little known, hence an attempt to get closer to it.

K 837

UMCS

WYDAWNICTWO

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej
Pl. Marii Curie-Skłodowskiej 5, 20-031 Lublin
POLSKA
